
LJUDSKI JE UŽIVATI, ZAR NE?

Jun 1968, “Kosa” i početak kraja Jugoslavije

BRANISLAV JAKOVLJEVIĆ

S engleskog preveli

Aleksandra Bajazetov-Vučen i autor

I

Novembra 1992, na prvu godišnjicu “bitke za Vukovar”, posetio sam ovu nekada baroknu varoš na hrvatskoj strani Dunava. Ovaj opustošeni grad odredio je vizuelni identitet niza potonjih jugoslovenskih ratova: oblačno i tmurno nebo, spržena zemlja, drvoredi proređeni artiljerijskim granatama; najpre ulice, potom kvartovi, a konačno i čitav grad pretvoren u ruševine. Tokom tromesečne opsade, od avgusta do novembra 1991, Jugoslovenska narodna armija je grad od šezdesetak hiljada stanovnika zasipala u proseku s hiljadu i po granata na dan. Ponukan pustom vulgarnom radoznalošću pridružio sam se delegaciji srpskih patriotskih pesnika koji su u organizaciji Udruženja književnika Srbije krenuli u obilazak spaljenog grada. Autobus je polako vozio kroz ruševine, a vodič je svečanim glasom ređao u mikrofon detalje i statističke podatke o opsadi. Posle sam se odvojio od grupe i lutao među razrušenim kućama. U ovom gradu duhova građevine su se bukvalno izlivala na ulice. Između polurazvaljenih zidova i štuta oko njih jedva da je postojao ikakav prelaz.

Svaki znak života izgledao je deplasirano: mali automobil sa znakom “L” puzio je stazama koje su buldožeri prokrčili kroz naslage ruševina; na autobuskoj stanici ljudi su stajali pod zardalom pečurkom sa stotinama rupa od metaka; izlog renovirane bakalnice izgledao je kao citat nekog drugog mesta. Ispred jedne kuće koja je još imala skoro sva četiri zida, pa čak i deo krova, naišao sam na dve žene koje su lopatama pokušavale da probiju uzan prolaz kroz šut. Popričao sam s njima o opsadi i o razaranju grada. Govorile su malo i nerado. Žuto psetance sa slomljenom zadnjom šapom riškalo je po kršu na metar-dva od nas. “Dođi, kuco”, pokušao sam da ga dozovem. Pas se nije odazivao. Jedna od

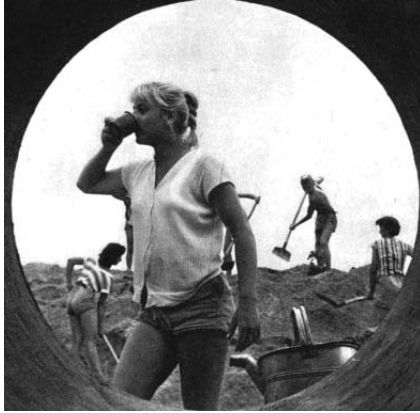
one dve žene rekla mi je da je pas skoro ogleueo od detonacija. “Lolo”, povikala je, “Lolo!” Pas se konačno okrenuo i pogledao nas tupo.

Zašto tekst o 1968. počijem scenama iz jugoslovenskog rata? S jedne strane, između ta dva događaja nema nikakve direktne veze; s druge strane, rušenje Jugoslavije je na bezbroj načina povezano sa svakim političkim događajem koji mu je prethodio. Meni se čini da upravo taj šapat istorije stoji u oštroj suprotnosti s tišinom uništenog, spaljenog, opljačkanog grada. U jesen i zimu 1991. svetski mediji su mesecima prenosili slike iz ovog grada koji je polako umirao. Vesti o opsadi Vukovara bile su pune objašnjenja, tumačenja, a povremeno i žalopojki. U njima se samo nije mogao čuti sablasni zvuk koji je pritiskao srušeni grad. Bila je to tišina koja se nije mogla narušiti bukom automobila, autobusa ili ljudskih glasova. Ona se zavlačila u porušene zgrade, razvaljen nameštaj i asfalt razrovan bombama. Smestila se u haotičnu prazninu iza Lolinih probijenih bubnih opni. Time što godinu 1968. pokušavam da povežem s ratovima u bivšoj Jugoslaviji želim pre svega da se osvrnem na zvuk afazije koji dopire iz nemilosrdnog uništenja etičnosti.

Šta se to, dakle, događalo u Beogradu tokom tih sedam junskih dana 1968? Studentski nemiri počeli su uveče 2. juna, u takozvanom Studentskom gradu, ogromnom kompleksu studentskih spavaonica na rubu Novog Beograda. Novi Beograd nije samo pozornica na kojoj se odigrao početak studentskih nemira nego on, kao otelovljenje posleratne industrijalizacije, ukazuje i na dublje razloge za prvi izliv organizovanog neslaganja s jugoslovenskim tipom socijalizma. Novi Beograd je, naime, bio jedan u nizu velikih projekata nove vlasti, zamišljen najpre kao korak u okviru obnove, a potom, posle 1953, kao mera industrijalizacije koja je razotkrila protivrečnosti državnog socijalizma. Ovaj megalomanski poduhvat, gradnja čitavih novih gradova i industrijskih zona, imao je tri oslonca: 1) ideološki, pošto je socijalistička vlast bila u poziciji da čitavom zemljom upravlja kao kakvim ogromnim industrijskim preduzećem; 2) ekonomski, pošto je Jugoslavija počev od ranih pedesetih dobijala zamašne kredite od Zapada; 3) popularni, pošto su radove dobrim delom izvodili neplaćeni dobrovoljci iz omladinskih radnih brigada. Taj specifično jugoslovenski izum obeležio je period obnove posle rata, održao se sve do osamdesetih i predstavljao jedan od najupečatljivijih primera “revolucije koja traje”.

Sl. 1: Gradilište na Novom Beogradu, šezdesete, prvobitno objavljeno u *Belgrade: Pictorial Guide* [Beograd, ilustrovani vodič], prvi turistički vodič kroz Beograd na engleskom.

Sl. 2 i 3: Omladinska radna brigada gradi novobeogradski vodovod; *Belgrade, pictorial guide*. Obratite pažnju na laku erotičnost koja prožima ovaj prizor socijalističkog rada.

Omladinske radne brigade bile su izvor besplatne radne snage za državnu privredu, ali isto tako se može reći da su predstavljale jedan vid oslobođenog rada. One su na prenatrpan način otelovljavale princip dobrovoljnog rada, srećan spoj fizičkog napora i mladenačkog poleta. Drugog juna 1968. za omladinsku radnu brigadu koja je bila angažovana na gradilištima na Novom Beogradu organizovano je večer zabave. Priredba se odigravala u zgradi preko puta Studentskog grada. Grupa studenata pokušala je da prodre u zgradu, ali su ih čuvari zaustavili. Došlo je do incidenta, umešala se i policija. Studenti su reakciju policije doživeli kao neprimereno nasilnu: četrdesetak policajaca je pendrecima i vodenim topovima odbilo studente od zgrade u kojoj su se zabavljali akcijaši. Studenti su večali čitave noći i odlučili da pešice krenu prema centru grada, u znak protesta protiv nasilja policije. Sledećeg jutra, 3. juna, tačno mesec dana od nemira u Nanteru koji su označili početak Francuskog maja, krenula je povorka studenata sa zastavama Jugoslavije i Saveza komunista, sa slikama predsednika Tita i parolama koje svedoče o vernosti režimu (“Tito, Partija”, “Mi smo sinovi radnog naroda”), ali i o nezadovoljstvu: “Mene su pretukli” i, indikativno, “Dole crvena buržoazija”. Kod železničkog nadvožnjaka, nedaleko od zgrade Saveznog izvršnog veća na Novom Beogradu, urednu povorku studenata presrele su jake policijske snage. Nasilje koje je počelo prethodne noći sada je eskaliralo, a pretučeno je još više studenata. Čuli su se i pucnji. Studenti su se povukli ka Studentskom gradu. Sutradan, 4. juna, studenti su se razbili na grupice i gradskim prevozom ili prosto pešice došli do fakulteta raštrkanih po centru grada. Tako je počeo studentski štrajk, koji je trajao nedelju dana.

101

Sl. 4: Studenti kod nadvožnjaka, 3. jun 1968, Novi Beograd

102

Sl. 5 i 6: Policija pribegava nasilju u sukobu sa studentima, 3. jun 1968.

Iako su studenti sve vreme održavali sastanke na svim fakultetima, Filozofski fakultet, koji se nalazi blizu glavnog gradskog trga, postao je središte protesta. Unutrašnje dvorište zgrade fakulteta postalo je otvoren forum za govornike, javne sastanke, javna predavanja i rasprave. Jake policijske snage opkolile su zgrade, a studenti su, kao odgovor na to, postavili svoje stražare, koji su propuštali samo studente, nastavnike i osoblje fakulteta. Državni mediji iskrivljeno su izveštavali o prirodi

protesta i novom studentskom pokretu. Kako bi ispravili sliku koju su širili mediji, studenti su poslali svoje delegacije u fabrike, ali su ove vraćene s fabričkih kapija. Svedeni na granice fakultetā, studenti su, kako će to kasnije tumačiti Nebojša Popov, bili poneseni osećanjem slobode kakvo dotad nisu poznavali: slobode da kažu šta misle, da se organizuju, da preuzmu inicijativu, da sami stvore svoju svakodnevicu.¹ Tokom prve noći štrajka studenti su s prozora Filozofskog fakulteta držali govore građanima koji su se okupili na ulici, i delili letke sa zahtevima i parolama. Zgrada je bila oblepljena transparentima i posterima na kojima su bili slogani i studentski zahtevi. Od samog početka studenti su imali otvorenu podršku mnogih institucija, pojedinaca i drugih univerziteta širom sveta. Zato su vlasti postepeno počele da odsecaju studente od šire javnosti. Najpre su prekinute telefonske veze, a onda je isečena i struja; petog dana štrajka studentima je naređeno da uklone “nepodobne” transparente i postere sa zgrade; oni su poslušali, verujući da time vlastima daju znak dobre volje.

Protest se ubrzo razvio u pokret s jasno artikulisanim zahtevima, koje Popov deli na neposredne i opšte. Među prvima su bili oslobađanje studenata uhapšenih u intervenciji policije kod nadvožnjaka na Novom Beogradu, imenovanje i kažnjavanje odgovornih za brutalnu akciju policije i pozivanje na odgovornost urednika beogradskih novina koji su neistinito izveštavali o studentskom protestu.² Što se tiče opštih zahteva, studenti su izrazili nezadovoljstvo zbog sve veće nejednakosti u društvu, zbog nezaposlenosti i ometanja demokratije i samoupravljanja; oni su zahtevali demokratizaciju političkih organizacija (naročito Saveza komunista), slobodu javnog mišljenja i slobodu javnog izražavanja, okupljanja i demonstriranja.³ Neposredni zahtevi odnosili su se na načelnike policije i urednike u novinama, na televiziji i radiju. Na načelnom nivou, zahtevi su se odnosili na birokratiju i novu vladajuću klasu, kao i na opšti trend birokratizacije društva. Ovaj potonji aspekt više puta je naglašavan u izjavama, proglasima i člancima objavljenim u listovima *Student* i *Susreti*, kao i u sloganima koje su studenti skandirali i isticali na fasadama okupiranih fakulteta. U izjavi koja je pročitana s prozora Filozofskog fakulteta studenti su oštro osudili “postojanje jakih birokratskih snaga u našem društvu”.⁴ U “Akciono-političkom programu”, jednom od najvažnijih doku-

103

---

1 Nebojša Popov, *Sukobi: društveni sukobi / izazov sociologiji*, Beograd: Centar za filozofiju i društvenu teoriju, 1983, 198.

2 Popov, 18.

3 Popov, 18.

4 Živojin Pavlović, *Ispljuvak pun krvi*, Beograd: Dereta, 1990, 44.

menata studentskog pokreta, iznet je stav da se protiv birokratije treba boriti uvođenjem pariteta između plata rukovodilaca i radničkih plata.⁵ U otvorenom pismu upućenom radnicima Jugoslavije studenti su birokratiju naveli kao zajedničkog neprijatelja:

Studentske demonstracije koje se održavaju ovih dana u Beogradu jasno su pokazale ko su pravi neprijatelji interesa radnika i studenata. To su one snage našeg društva koje svim silama nastoje da izoluju radnike od studenata i koje, prividno zastupajući interese radnika, stvarno zastupaju svoje sopstvene, birokratske interese.⁶

Studenti su birokratiju napadali i u drugim vidovima otvorenog obraćanja javnosti, u transparentima i sloganima: “Dole kneževi socijalizma”, “Dole crvena buržoazija”, “Birokratijo – k sebi ruke od radnika”, “Radnici se savijaju – birokrati uživaju”, a tu je i parola koja možda najbolje svedoči o prirodi čitavog pokreta: “Borimo se za boljeg čoveka a ne za bolji život.”⁷

Time što su se obrušili na birokratiju, na novu klasu u društvu koje je pretendovalo na to da bude besklasno, beogradski studenti usudili su se da izgovore nešto što je već bilo opštepoznata stvar. Nekadašnji visoki partijski činovnik Milovan Đilas još je polovinom pedesetih u knjizi *Nova klasa* rekao da su birokrate iz komunističke partije *de facto* postale nova vladajuća klasa u Sovjetskom Savezu i u drugim socijalističkim zemljama. Analizirajući novu klasnu strukturu koja se javljala u zemljama istočnog bloka, bivši grčki trockista Konstantin Kastorijadis otišao je i korak dalje od Đilasa. Godine 1950, svega dve godine posle traumatičnog razlaza između Titove Jugoslavije i Staljinovog Sovjetskog Saveza, u prilogu za časopis *Socijalizam ili varvarstvo (Socialisme ou barbarie)* Kastorijadis je ovaj raskid nazvao “interbirokratskim”.⁸ Analizu onoga što naziva “birokratskim socijalizmom” Kastorijadis izvodi iz borbe između radnika i rukovodećeg sloja koja je izašla na videlo tokom pobune radnika u Istočnom Berlinu (1953), štrajkova u Poljskoj (1956) i naročito tokom ustanka u Mađarskoj (1956). Kako Kastorijadis kaže, “birokratski način planiranja” u socijalističkim državama jeste “najsavršenije ostvarenje kapitalističkog duha”: prosto reče-

---

5 Popov, 34.

6 Popov, 35.

7 Popov, 66.

8 Cornelius Castoriadis, *Political and Sociological Writings, Volume 1, 1946-1955*, preveo i priredio David Ames Curtis, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988, 190.

no, država se pretvara u ogromnu fabriku.⁹ Tu birokratija “neposrednog proizvođača svodi na običnog i prostog izvršioca naređenja, naređenja koja formuliše određeni sloj koji pokušava da sprovede sopstvene interese”.¹⁰ Međutim, pitanje interesa koje birokratija pokušava da ostvari još ne predstavlja najvažniju podudarnost između političke analize studentskog protesta u Beogradu i Kastorijadisove misli.

Veći deo Kastorijadisove studije *Moderni kapitalizam i revolucija* (1960) posvećen je birokratizaciji kapitalizma. Najpronijljiviji Kastorijadisovi zaključci o toj metamorfozi kapitalizma ne tiču se političke ekonomije ili strukture birokratske vlasti, već onog što će kolega s kojim je Kastorijadis pisao za *Socijalizam ili varvarstvo*, Žan-Fransoa Liotar, mnogo godina kasnije nazvati “gotovo etičkim” pitanjem odnosa između rukovodilaca i izvršilaca.¹¹ Birokratija ima čitav niz odlika koje se mogu pripisati toj “gotovo etičkoj” sferi, počev od one sasvim očigledne, a to je uništavanje odgovornosti, do nekih složenijih, poput uništavanja samog smisla rada i istinske ljudske zajednice. Međutim, najdrastičniji Kastorijadisov zaključak tiče se najvažnije funkcije tog birokratskog oblika društvenosti, a to je proizvodnja samog pojma ljudskog. Kastorijadis kaže:

Ne tvrdimo mi da je birokratski kapitalizam suprotan ljudskoj prirodi. Ljudska priroda i ne postoji. [...] Upravo zbog toga što nije objekt i što praktično ispoljava gotovo beskonačno bogatstvo odlika, čovek je tokom dugih istorijskih perioda mogao da bude pretvoren, štaviše, zaista i jeste bio pretvoren u kvaziobjekt.¹² 105

Potom Kastorijadis navodi primere nekoliko situacija u kojima je čovek kvaziobjekt, od rimskog ergastuluma do koncentracionog logora. Da bi stvar bila još zanimljivija, primeri koje Kastorijadis daje gotovo se sasvim podudaraju s onom što je Đorđo Agamben podveo pod kategoriju *homo sacer*.¹³ No, za razliku od Agambena, Kastori-

---

9 Cornelius Castoriadis, *Political and Sociological Writings, Volume 2, 1955-1960*, preveo i priredio David Ames Curtis, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988, 62.

10 Castoriadis, *Volume 2*, 66.

11 Tako Kastorijadis citira Liotara u “Pogovoru za *Ponovni početak revolucije*”, Cornelius Castoriadis, *Political and Sociological Writings, Volume 3, 1961-1979*, preveo i priredio David Ames Curtis, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988, 87.

12 Castoriadis, *Volume 2*, 286.

13 Vidi Giorgio Agamben, *Homo Sacer. Suverena moć i goli život*, preveo Mario Kopačić, Zagreb, Multimedijalni institut i Arkzin, 2006.

jadisu nije toliko stalo do toga da u sadašnjici pronade slične primere dehumanizacije – naprotiv, on tvrdi da “savremeno kapitalističko društvo, upleteno u ubrzanu i bespovratnu autotransformaciju, svoje subjekte ne može da transformiše u kvaziobjekte a da ne rizikuje da se uruši”.¹⁴ Zato birokratski kapitalizam transformiše samu ideju ljudskog kako bi je mogao primeniti na svoje dehumanizovane subjekte. Međutim, Kastorijadis se ne upušta u analizu sadržaja onoga što čini čoveka. Sudbina beogradskog studentskog pokreta ukazuje na ograničenja Kastorijadisove analize, ali i na moguće pristupe problemu birokratskog humanizma.

106 No, da završimo priču. Studentski pokret izbegavao je direktan ideološki sukob sa režimom koji je kritikovao samim svojim postojanjem. Umesto da iznesu istinski radikalne zahteve za građansko društvo i slobodu političkog udruživanja, studenti su se zalagali za povratak izvornoj revolucionarnoj tradiciji jugoslovenskog radničkog pokreta. Već u prvom vanrednom izdanju lista *Student*, u komentaru uredništva pisalo je da “polazeći od nekih temeljnih načela naše revolucije, koja se sada zatamnjuju ili pak relativiziraju, ovaj će pokret nastojati da izvrši jednu korenitnu analizu naših društveno-političkih prilika”.¹⁵ To insistiranje na ideološkoj čistoti pokreta vidi se i u čitavom nizu slogana: “Naš program je Program SKJ – zahtevamo dosledno sprovođenje”, “Tito – partija”, a postoji i čitav podžanr slogana koji se sastoje od citata klasičnih mesta marksizma i jugoslovenskog komunizma: “Krajnje je vreme da se prema pojedinim rukovodiocima – našim slugama, ne odnosimo više u belim rukavicama, kao prema nepogrešivim birokratama, nego kritički (iz Engelsovih pisama Kauckom)”,¹⁶ “Govori kao što živiš – Lenjin”, “Pređimo sa reči na delo – Tito”.¹⁷ Još prvog dana štrajka studenti su ime Beogradskog univerziteta izmenili u “Crveni univerzitet Karl Marks”. Vraćajući se samim izvorima revolucionarnog pokreta, studenti su se često nadovezivali na komunistički pokret koji je na Beogradskom univerzitetu postojao pre Drugog svetskog rata i pozivali stare komuniste da dođu u okupirane i opkoljene fakultete i obrate im se. Mnogi su zaista i došli i podsetili se mladosti. Svetozar Vukomanović Tempo, jedan od čuvenih predratnih komunista i prvoboraca, kasnije je tvrdio da je posle posete studentima Medicinskog fakulteta rekao Titu: “Mi smo došli u konflikt sa mladom generacijom, a ja kažem da upravo oni nastavljaju revoluciju.”¹⁸ S jedne strane, studenti su uspeli da se pozovu na projekt revolucije koja traje, čime su vladajućim

---

14 Castoriadis, *Volume 2*, 286.

15 Citirano prema: Popov, 25.

16 Pavlović, 41.

17 Popov, 66.

18 Citirano prema: Popov, 30.

strukturama oduzeli najvažniji osnov moralnog integriteta. S druge strane pak ta tako neobična pozicija pokazala se kao njihova najveća slabost.

Jednim spretnim manevrom Tito je uspeo da iskoristi upravo tu nejasnu ideološku granicu između studentskog pokreta i revolucionarnog pokreta i da okonča čitav problem. Sedmog dana štrajka, 9. juna, on se preko televizije obratio naciji i priznao da su država i partijsko rukovodstvo grešili. Tito je rekao da se on “sa većinom [studentskih] zahtjeva uvijek slagao” i zatim se, u neverovatnom saltu, stavio na čelo studentskog pokreta: “revolt do koga je došlo je djelomično i rezultat toga što su studenti vidjeli da sam i ja sam često postavljao ta pitanja pa se ona ipak nisu rješavala”. Tito je prevazišao sopstvenu performativnu interpelaciju izgovorivši reči koje nikad nisu prošle preko usana predsednika jedne socijalističke zemlje: “Štaviše, ako nisam sposoban da rješim ta pitanja, onda ja ne treba više da budem na tome mjestu.”¹⁹ Studenti su Titov govor protumačili kao svoju pobjedu, iako gotovo nijedan njihov zahtev nije ispunjen. Štrajk je završen još iste večeri, ponegde se i slavilo. No, to je samo radostan početak užasnog kraja.

II

U razmišljanjima o Francuskom maju, koja je napisao nepuna dva meseca po završetku protesta, francuski sociolog Edgar Moren ukazao je na “savršenu teatralnost” te krizne situacije.²⁰ On je složeni, ritmični razvoj protesta od 3. do 30. maja uporedio s prvim činom kakve francuske neoklasicističke tragedije, a dugi rasplet protesta, koji se odvijao tokom čitavog juna, s drugim činom. Naravno, teatralnost maja 1968. nije rezultat samo te dvodelne strukture, već i jedne dualnosti koja nije isključivo temporalna i strukturna, već ima i sve odlike Morenovog pojma događaja. On skreće pažnju na dvostruku prirodu Francuskog maja kao revolucije. Prvo, kriza je po svojoj prirodi revolucionarna, ali ona sama nije revolucija. Ona ima sve spoljne odlike revolucije: masovni protesti, sukobi s policijom, entuzijazam, kreativnost. Međutim, drugo, što se tiče njenih rezultata, ispostavlja se da njoj nije svojstven ni revolucionarni “skok u smrt” (drugim rečima, ona zazire od revolucionarnog nasilja) ni rušenje postojećeg poretka. Ta “skoro-revolucija”²¹ jeste teatralna, ona je čak i klasična, jer prikazuje revolucionarni spektakl, ali ne dovodi do istinske promene.

107

---

19 Citirano prema: Pavlović, 183.

20 Edgar Moren, *Duh vremena. 2. Nekroza*, prevela Ivanka Pavlović, BIGZ, 1979,

37.

21 Moren, 47.

22 Moren, 28, 40.

Beogradski studentski protest takođe se odlikovao teatralnošću, mada je to bila teatralnost drugačijeg reda. Naime, na svakoj važnoj prekretnici tokom te nedelje studentskih nemira desila se neka vrsta predstave. Setimo se, sve i jeste počelo tučom na bezazlenoj zabavi – a završilo se političkim performansom najvišeg reda. Prva iskra nemira spada u ono što Moren naziva “slučajnim” aspektom događaja: završni performans, svečan i ceremonijalan, vodi nas ka samoj suštini krize. Upravo taj pozorišni spoj nasumičnog ili slučajnog sa suštinskim, skrivenim i nedokučivim aspektima krize Moren smatra indikativnim za ono što on zove događajem u sociološkom smislu.²² Studentski štrajk na Beogradskom univerzitetu razlikuje se od većine drugih studentskih protesta širom sveta upravo po tom momentu teatra (dakle, ne teatralnosti nego teatra kao takvog), koji je, ispostaviće se, bio neophodan radi sinhronizovanja slučajnih i suštinskih aspekata krize. Takva upotreba pozorišta ponoviće se čak i u potonjem periodu, kada je kriza amortizovana.

Jedan od najupečatljivijih govora koji je održan tokom Beogradskog juna nesumnjivo je bio monolog iz Bihnerove drame *Dantonova smrt*, iz 1835. Uveče 4. juna, kad se završio prvi dan štrajka a studenti se našli izloženi sve većem pritisku političara i medija, u dvorištu Filozofskog fakulteta glumac Stevo Žigon održao je pred masom zabrinutih studenata Robespjerov govor. “Nema saveza, nema primirja sa ljudima koji su mislili jedino o tome kako da opljačkaju narod, koji su se nadali da će ta pljačka ostati nekažnjena i za koje je Republika predstavljala špekulaciju a Revolucija zanat!”²³ odgrmeo je Žigon u masu, koja je na njegove reči eksplodirala. Živojin Pavlović, vodeći režiser “crnog talasa” jugoslovenskog filma i renomirani prozaista, bio je u publici. U dnevnik je zapisao:

Svaka fraza dočekivana je uskovitlanom burom. Mnoštvo, uspaljeno zanosom, uvija se i grči na rečima kao na žeravici. Pozorište i život, glumac i publika – prestaju da to budu. Oni su, na moje zaprepašćenje, postali jedno. Sjaj trenutka – u kome se odvija ova najveća misterija što rikom mase i njenim divljim talasanjem pomućuje svest glumcu, te on zaboravlja pozorišne marifetluke i, predajući se omamnom pijanstvu, iz sebe promuklim kricima više ne čupa reči već sopstvenu utrobu, a erupcija opčinjujućeg recitovanja izbežumljuje mnoštvo podudarnošću Robespjerovih istina s kraja XVIII veka sa savremenim – to zmijsko šištanje upaljenog štapina na pragu je nemogućeg:

---

²² Georg Büchner, *The Complete Plays*, translated by Henry J. Schmidt, New York: Avon Books, 1977, 29. – Ovde citirano prema prevodu D. Gojković: Georg Bihner, *Celokupna dela*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1989, 58.

Žigon prestaje da bude Žigon, a studenti – studenti. [...] U ovom hipnotičkom času, pred masom se nalazi njen VOĐ, onaj koga u zbilji studenti nemaju. Za kojim im vapije duša. Jer znaju, osećaju, slute celim bićem, da akcija bez njega, bez odvažnog, umnog i nadprosečnog, neće uspeti. Da bez njega “pokret” neće prerasti u revoluciju.²⁴

I nije prerastao. Nije ni mogao. Pokret je išao najdalje što je mogao a da ne postane revolucija. Već onog časa kad je Žigon stao pred zbunjenu publiku, pokret je dostigao vrhunac i počeo da opada. U stvari, upravo je zahvaljujući tom preokretu i nastupio taj uzvišeni pozorišni momenat. I pored sve vatrenosti, i pored istine koja je praskom izbijala iz svake reči koju je izgovorio Bihner/Robespjer/Žigon, masa je znala da pred njom stoji glumac, a ne vođa revolucije. Upravo zbog tog odsustva pune funkcionalne stvarnosti oni su govorniku i mogli da pruže bezuslovnu podršku. To ne znači da su se studenti igrali revolucije – naprotiv, sve govori da je među njima postojala jasna svest o tome koliko su njihove političke izjave rizične, a mnogi od njih skupo su platili svoj angažman. Ovaj trenutak mogao je biti tako uzvišen samo zato što je bio tako uzaludan, zato što studenti nisu mogli da odgovore na zov revolucije. Nešto se tog trenutka i na tom mestu desilo što je otpočelo, mimo namera samih studenata, da menja čitav smisao pokreta. Pavlović primećuje da su studenti od te večeri tražili još nastupa, još performansa. A glumci su tom zahtevu udovoljili. “Umesto mecima, na nevaljalu decu u ovaj čas puca se konfetama.”²⁵

109

Sva je prilika da su i sami “kneževi revolucije” protiv kojih je Robespjer besneo veoma ozbiljno shvatili pouke iz Žigonovog nastupa kad su se, posle junskih nemira, bavili revolucionarnom omladinom. Godinu dana kasnije vlasti su sprečile sve pokušaje da se obeleži godišnjica studentskih protesta. No, to još nije bio kraj sistematične represije nad studentskim pokretom: tokom sedamdesetih, pa i kasnije, biće tu još i hapšenja, suđenja i zatvorskih kazni za neke učesnike protesta. Tim je onda važnija činjenica da se premijerno izvođenje rok-mjuzikla *Kosa* u Beogradu gotovo u dan podudarilo s prvom godišnjicom izbijanja studentskog protesta. *Kosa* je postavljena u Ateljeu 212, pozorištu poznatom po alternativnim i smelim postavkama, a igrali su profesionalni glumci, lokalni rokeri i velika grupa amatera, uglavnom studenata. Visokotiražne *Večernje novosti*, koje su godinu dana pre toga predvodile medijsku hajku protiv studenata, sada su se razmetale time da se *Kosa* u Beogradu igra samo mesec dana posle Njujorka, Londona, Stokholma i Minhena, a dve nedelje pre premijere u Parizu. Ni mediji s druge strane Atlantika nisu bili ništa

²⁴ Pavlović, 67, naglasak u originalu.

²⁵ Pavlović, 75.

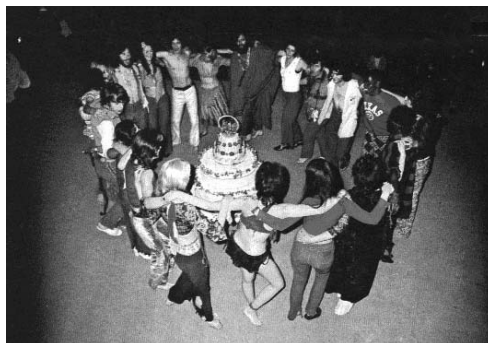
manje oduševljeni. Drugog jula 1969. godine *Njusi* je pisao o “prvoj postavci *Kose* u komunističkom svetu”.²⁶ U *Vašington Postu* objavljen je dugačak članak, u kom su se golotinja i scenska sloboda u postavci *Kose* u Ateljeu 212 tumačile kao politički simbol.²⁷ U julu su autori *Kose* Džerom Ragni i Džejms Rado došli u Beograd, odgledali postavku i čak se pridružili glumcima na pozornici. Kasnije je Rado, u intervjuu koji je dao visokotiražnom dnevnom listu *Politika ekspres*, rekao da se *Kosa* u Ateljeu 212 ističe u odnosu na ostale postavke po Evropi po tome što su u Ateljeu

tih vaših tridesetak devojaka i mladića, koji ranije nikada nisu stali na profesionalnu scenu, odigrali *Kosu* baš kako treba, prirodno i uverljivo. Nisu glumili, tumačili, već su se zabavljali, igrali, ljutili se, demonstrirali, voleli.²⁸

Njegov prijatelj Ragni otišao je i dalje, kada je u intervjuu u *Borbi*, organu Saveza komunista Jugoslavije, rekao:

U Jugoslaviji za nas je polazna činjenica da nema više buržoazije i pritiska njenih predrasuda. To dominira našim utiscima o Beogradu, Beograđanima i mladim izvođačima *Kose*. Svi su ovde tako veseli, ljubazni, lepi. Čini mi se kao da se ovde samo jede, pije i peva.²⁹

110

Sl. 7 i 8: Hipi pleme u beogradskoj postavci *Kose*, u susretu s publikom; glumci slave prvu godišnjicu ove postavke.

²⁶ *The Newsweek*, jun 1969, 94.

²⁷ Dan Morgan, “When Nada Rises Nude from her Coffin, People Talk”, u: *The Washington Post*, april 19, 1970.

²⁸ D. Gajer, “Ragni i Rado: Skidamo kapu”, u: *Politika Ekspres*, 22. jun 1969.

²⁹ D. Simić, “Jedan trenutak sa ... Džeromom Ragnijem i Džejmsom Radom”, u: *Borba*, 22. jun 1969.

Sliku Jugoslavije kao carstva uživanja dopunila je vest, objavljena u njujorškom *Sandey Njuzu*, da je i sam Tito otišao da odgleda predstavu.³⁰ Stvari su zapravo stajale malo drugačije: predstava je došla Titu. Naime, predsednik republike dočekao je novu 1970. godinu u beogradskom Domu omladine. Tom prilikom glumci su za njega izveli jedan isečak iz mjuzikla. Rečit je i sam izbor pesme: *Let the Sunshine in - Daj nam sunca* u prevodu na sprski, što se vrlo lako može shvatiti i kao molba onom kome se pesma obraća: Ti nam daj sunca. Ta mešavina međunarodne pop-kulture i vulgarnog kulta ličnosti bila je veoma karakteristična za bivšu Jugoslaviju. Ali, ima tu još nečeg. Kako je jedan mladi slovenački filozof, i sam pripadnik studentskog pokreta početkom sedamdesetih, rekao komentarišući Kafkin *Proces*, birokratija je “samodelatna naprava koja je poludela”. U tekstovima koje je objavljivao u Jugoslaviji polovinom osamdesetih, taj mladi filozof Slavoj Žižek, tvrdio je da taj “poludeli zakon” više ne operiše primenom brutalnog ugnjetavanja već time što svojim podanicima izdaje nezamislivu naredbu: “Uživaj!” Taj “ne-dijalektizovani” i “besmisleni” imperativ “odražava upravo prelaz liberalnog građanskog društva u postliberalno 'totalitarno' društvo u kome vlada birokratija”. Žižek zaključuje: “Samom činjenicom što je Zakon 'poludeo' i počeo neposredno da 'nalaže' užitak, dolazi do 'zaokreta' kojim se *dozvoljena*, dopuštena sloboda uživanja preobraća u *obavezno uživanje*.”³¹

III

U *Metastazama uživanja*, jednoj od studija koje su zacrtale njegovu postjugoslovensku karijeru, Žižek uživanje predstavlja kao jednu od osnovnih odlika superega koja se javlja upravo na onoj tački na kojoj javni Zakon doživljava neuspeh.³² Iako je neregulisana i iako nema eksplicitno odobrenje Zakona, “komanda 'Uživaj!' koju daje superego”³³ spada u mehanizme kojima se zajednica samoreguliše, ali na jednom dubljem i prećutnom nivou. Ta uporednost autoritarnog zakona i nedopuštenog uživanja dobro se vidi i po sudbini 1968. u Beogradu. Njom se još jednom potcrtava činjenica da se autoritarni, to jest birokratski Zakon i “karnevalske erupcije”³⁴ uživanja ne moraju međusobno isključivati. Erupcije uživanja održavaju elemente Zakona jednako kao što i Zakon koristi uživanje. Ta međusobna povezanost može dovesti, a često i dovodi, do fatalnog podrivanja etičnosti, a ono je, u ovom slučaju, vrhunac doživelo u ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije tokom de-

---

30 Barbara Lee Horn, *The Age of Hair: Evolution and Impact of Broadway's First Rock Musical*, New York: Greenwood Press, 1991, 107.

31 Slavoj Žižek, *Birokratija i uživanje*, Beograd: Radionica SIC, 1984, 50.

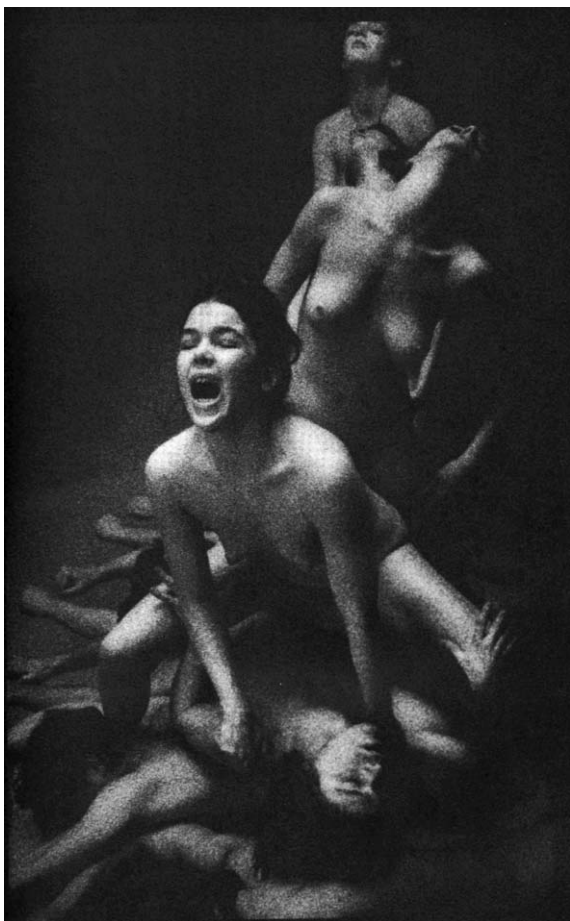
32 Slavoj Žižek, *The Metastases of Enjoyment*, London: Verso, 2005, 54.

33 Žižek, str. 67.

34 Žižek, str. 56.

vedesetih. Verujem da nam ideja diktature uživanja daje neobično sveobuhvatan i pronicljiv odgovor na pitanje o sadržaju ljudskosti koju proizvodi birokratski kapitalizam. Ako je to zaista tako, nemiri u Beogradu 1968. nose sa sobom dve važne posledice koje prevazilaze njihov lokalni značaj.

Prvo, iako se u najuticajnijim radovima te epohe, na primer u *Društvu spektakla* Gija Debora, akcentat uglavnom stavlja na akciju, možda bi se pitanju 1968. bolje moglo pristupiti preko refleksije, ili, zašto ne, kontemplacije. Šezdeset osma onda izgleda kao stvarna prelomna tačka, kao cezura u procesu redefinisanja proletarijata (i formulisanja onog što je zaista ljudsko!), odnosno njegovog odvajanja od kategorije rada i vezivanja za kategoriju uživanja. Drugo, a tesno vezano s prvim,

treba reći nešto i o zakasnelom otkriću ideoloških aspekata koje ima uživanje. Ako je postavka *Kose* bila odraz beogradskog studentskog pokreta u ogledalu, s njom su na videlo izašle njegove najveće iluzije. Naime, dok su i režim i sami pripadnici pokreta smatrali da je povratak marksističkom i revolucionarnom pravoverju simptom sklonosti ka radikalnoj levisi, *Kosa* nam kazuje nešto sasvim drugačije. Taj se muzikl završava rođenjem, a time se na scenu iznosi niz prečesto rabljenih i sasvim konvencionalnih značenja: podmlađivanje, nada, početak novog životnog ciklusa. Međutim, ovo prilično banalno narativno rešenje ima i neke manje površne konotacije, a njih ćemo bolje sagledati ako u obzir uzmemo koliko su rođenja bila česta u nekim prekretnim pozorišnim postavkama s kraja šezdesetih, počev od haotičnog “stvaranja života” u predstavi *Raj odmah*, u izvođenju Living Theatera, preko ritualnog rođenja u *Dionisu 69* (1968) pa do metaforičnog rađanja Kalibana u *Buri*, u postavci Pitera Bruka (1968), i prilično bukvalnog rođenja deteta iz hipi plemena u izvođenju *Kose* na Brodveju (1968).

Sl. 9: Rođenje Dionisa, iz *Dionis 69*, reditelj Ričard Šehner, *The Performance Group*, Njujork, 1969.

Sl. 10–12: Rođenje Kalibana, *Bura*, reditelj Piter Bruk, *The Round House Theater*, London, 1968.

113

Sl. 13 i 14: Rođenje Efraima Naftali Moznera, 19. maj 1968, 12:26 h. Članak “Sin Kose: rokersko hipi materinstvo”, i fotografije Rodžera Denima, objavljene u novembarskom izdanju časopisa *Avangarda*.

Ako se redefiniše tako široko, pojam ljudskog dovešće u pitanje čak i hronološki početak života. Nije nimalo slučajno što se danas oko pitanja rođenja, odnosno ne-rođenja ili abortusa, vode žestoke ideološke borbe. Značaj koji je metaforika rađanja imala pre, tokom i posle 1968. svedoči i o ideološkoj premisi koja je odredila dobar deo kontrakulture tog doba: o fikciji besprekorne i čiste pozitivnosti, o devičanskoj zemlji s one strane ideologije. Politički gledano, to je najopasnija moguća pozicija. U slučaju bivše Jugoslavije, pokušaj da se pronade ta slepa mrlja ideologije završio se ideološkim slepilom.

114 Dvadesetak godina posle nemira iz juna 1968, 27. februara 1989. uveče, studenti su iz Studentskog grada ponovo krenuli prema centru Beograda. Ovaj put oni nisu imali nameru da se suprotstave političkom rukovodstvu zemlje, već naprotiv – da mu iskažu podršku. Ovaj put nisu ih presrele interventne policijske brigade već su tu bili simpatični panduri koji su regulisali saobraćaj i propuštali omladinu. Ovaj put studenti nisu okupirali zgrade fakulteta, nego su otpočeli masovno okupljanje koje će na kraju narasti u skup od nekih milion ljudi koji su došli da pozdrave nacionalnog vođu. Bio je to poslednji čin u nastojanju Slobodana Miloševića da nizom precizno koordinisanih masovnih demonstracija, održanih od leta 1988. do proleća 1989, učvrsti vlast u dvema jugoslovenskim republikama, Srbiji i Crnoj Gori. Cilj većine tih okupljanja bio je da se zbaci pokrajinska i gradska vlast koja još uvek nije bila pod Miloševićevom paskom. Ta poslednja staljinistička čistka u istočnoj Evropi proglašena je “antibirokratskom revolucijom”: jedan bezbojni aparatčik stao je na čelo masovnog pokreta protiv birokratije³⁵ i postavio se kao vođa u kom valja uživati, takoreći iznad sfere ideologije i nevezano s njom. Ciničnost čitavog tog poduhvata bila je primeren uvod u razaranje gradova, masovna ubistva i spaljivanje sela, koje je počelo samo koju godinu kasnije. Njemu je put utrlo upravo to pronalaženje suštine ljudskog u uživanju. A da li je uživanje usmereno na robu široke potrošnje ili na nacionalni identitet – to je čisto praktično pitanje.

---

35 I tu se na dalekosežan način preokreće razlika koju Žižek povlači između “ironijske imitacije” sistema i “preteranog identifikovanja s njim” (str. 72).